

TEOLLISUUSALUEET KULTTUURIYMPÄRISTÖINÄ

Enson rakennuskanta tarkastelun kohteena

Henrik Wager

Enso Oyj on hankkinut omistukseensa 1980- ja 1990-lukujen aikana joukon tuotantolaitoksia, jotka ovat esittäneet merkittävää roolia maamme teollisuudessa. Yhtiölle vanhastaan kuuluneita teollisuuspaikkakuntia, kuten Kotkaa, Pankkoskea ja Imatraa ovat tulleet täydentämään muunmuassa Tervakoski, Anjalankoski ja Varkaus.

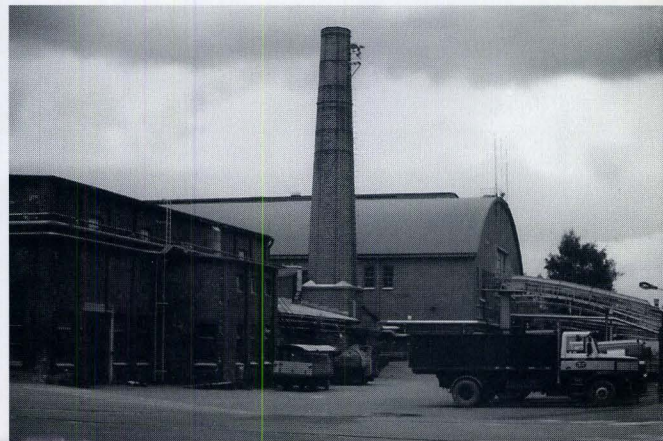
Tässä artikkelissa teollisuuskohteet käsitellään paikkakunnittain ja siinä järjestyksessä, kun ne ovat tulleet yhtiön haltuun. Artikkelista on rajattu pois yhdeksän kohdetta. Tämä ei toki vähennä niiden, esimerkiksi Joutsenossa sijaitsevan Honkalahden sahan, Tolkkisten entisen sulfiittiselluloosatehtaan, Oulussa sijaitsevan Pateniemen sahayhdyskunnan, Hyrynsalmen sahayhdyskunnan tai Anjalankoskella sijaitsevan Turpaan myllyn, arvoa tai merkitystä osana maamme teollista perinnettä.

Emäyhtiön toiminta käynnistyy

Marraskuussa 1872 tuprahti oktagonin muotoisesta savupiipusta savupilvi Kotkan kaupungin Kantasatamassa Portunlahdella. Tämä oli merkinä norjalaisen Hans Gutzeitin perustaman suursahan kehäsahojen käynnistymisestä. Aikoinaan Suomen suurin saha tunnettiin Norjan sahana. Savupiippu sekä vuosien kuluessa laajennettu ja korotettu sahan kone- ja pannuhuone muistuttavat yhä tästä tapahtumasta. Saha-

jätteen hyödyntämistä varten yhtiö perusti vuonna 1907 sulfaattiselluloosatehtaan. Tiilestä pystytetyn tehtaan julkisivuista ja niitä koristavasta niukahkosta tiiliornamenttikasta sekä ikkuna-aukkojen yläpuolella sijaitsevista valkoisesta tiilestä muuratuista puolikaarista ei ole havaittavissa kuin fragmentteja eri puolilla nykyistä tehdaskompleksia. Tehdasta laajennettiin muunmuassa keitto-osastolla, kamyrkonesalilla sekä höyryvoimalaitoksella 1930- ja 1950-luvuilla. Osin yhä näkyvissä olevat laajennukset ilmentävät konkreettisesti teollisen prosessin kehitystä ja kasvua. 1950-luvun alussa valmistui arkkitehti Alvar Aallon suunnittelema voimapaperitehdas, joka sijoitettiin selluloosatehtaan länsipuolelle. Paperitehtaan konesalit sekä itä- ja länsijulkisivut ovat säilyneet lähes alkuperäisellään. Tehdasalueen eteläosaa hallitsee maamerkin

Norjan sahan kahdeksankulmainen savupiippu on ainoa fyysinen muisto tehdasalueella yhtiön toiminnan käynnistymisestä marraskuussa 1872. Takana hämmäyttävä vuonna 1941 rakennettu Norjan saha, joka purettiin kesällä 1996. Ensimmäinen saharakennus tuhoutui tulipalossa 1920-luvun alussa ja seuraava pommituksissa vuonna 1941. Kuva: Henrik Wager.

tavoin pystyvalutekniikalla vuonna 1937 pystytetty glaubersuolatorni.

Vuonna 1903 suunnittelivat arkkitehdit Karl Lindahl ja Valter Thomé tehtaiden hallintoa varten kaksikerroksisen tiilestä pystytetyn kansallisromanttistyyllisen konttorirakennuksen. Konttorin viereen nousi vuonna 1937 arkkitehti Väinö Vähäkallion suunnittelema edellistä huomattavasti kookkaampi, osittain kolmikerroksinen funktionalististyylinen toimistorakennus. Tehdasalueen lounaisosassa sijaitsevat eri aikakausien arkkitehtuuri-ihanteita edustavat rakennukset muodostavat metsäteollisuuden kasvua hyvin havainnollistavan hallintoalueen.

Konttorirakennusten läheisyydessä sijaitsee kaksi norjalaisten kirvesmiesten vuosina 1872–1873 rakentamaa luhtikäytävätaaloa, jotka edustavat maassamme harvinaista työväenasuinrakennus-tyyppiä. Sahan norjalaisten työntekijöiden asunnoiksi valmistuneet rakennukset sekä aiemmin mainittu Norjan sahan kone- ja pannuhuone savupiippuineen ovat ainoat fyysiset muistot yhtiön toiminnan käynnistymisestä alueella vuonna 1872. Enso Oy luopui luhtikäytävätaaloista vuonna 1996. Se huolehti kuitenkin siitä, että rakennukset kunnostettiin asunnoiksi. Näin niiden huomattava symboliarvo säilyy jälkipolvillekin.

Norjalaisten kirvesmiesten vuosina 1872–73 rakentama luhtikäytävätaalo "Herrainpyntinki". Kuva: Henrik Wager.

W. Gutzeit & Comp. tehostaa uittoaan

Yhtiö rakensi vuonna 1890 Lappeenrannan läheisyyteen Rutolaan ylivientilaitoksen. Paikan valinnan ratkaisi se, että yhtiössä oli havaittu ainoastaan kapean kannaksen erotavan yhtiön uitolle tärkeän Kymijoen Saimaan vesistöstä. Ylivientilaitoksen alkuaikoina tukit nostettiin ylös Saimaaseen kuu-luvasta Myllylammesta ja kuljetettiin höyryvoimalla käytettyä keraattia eli rullarataa pitkin kannaksen yli Kärjenlampeen. Sieltä ne uitettiin edelleen uittoränniä pitkin Kymijokeen yhteydessä olevaan Jänköjärveen. 1908–1909 rullarata korvattiin uittokouruilla. Tällöin pystytettiin myös uusi ylivientilaitos. Näiden toimenpiteiden ansiosta pystyttiin hyödyntämään 1890-luvulle asti käyttämättöminä ollut Saimaan vesistöä ympäröivä puuvaranto.

1930-luvulla toiminta tehostui uuden ylivientilaitosrakennuksen valmistuttua. Tukkien kuljetusta kannaksen yli tehostettiin vesipumppuilla, joilla pystyttiin pumpaamaan vettä uittokouruihin. Niitä oli tosin käytetty uiton apuna jo 1890-luvulta lähtien. Maailmansotien välisenä aikana tukkien uitto siirtyi Rutolasta Vuoksenniskaan Imatralle, josta ne uitettiin tai kuljetettiin rautateitse edelleen Ensoon. Rutola kuuluu Väliväylän uittoväylään (Valkeala-Luumäki), jolla uitto alkoi 1890 ja päättyi lopullisesti 1963. Yhtiölle tärkeästä ylivientilaitoksesta muistuttavat yhä uittokourujen jäänteet maastossa sekä 1930-luvulla raken-

nettu ylivientilaitosrakennus, tiilinen verstaas sekä Gutzeitin tähdellä koristettu muuntaja. Alueella on lisäksi Salpalinjaan liittyviä linnoitteita.

Laitaatsillan telakka Savonlinnaan

Vuonna 1911 W. Gutzeit & Co siirsi nostotelakkansa toiminnot Rutolasta Laitaatsillan Savonlinnaan. Toimintaa yhtiöllä oli ollut Laitaatsillassa jo vuodesta 1894 alkaen, jolloin alueella sijaitsi tosin vain paja ja varastoja. Telakka-alue sijoittuu läpi vuoden sulana pysyvän Haapaveden ja Pihlajaveden yhdistävän Laitaatsalmen länsipuolella olevalle kannakselle.

Yhtiö perusti vuonna 1920 Saimaan vesistöä varten laivasto-osaston, jonka johto sijoitettiin Laitaatsiltaan. Telakka-alueella toimintaa laajennettiin 1920-luvulla lotjaveistämöllä, jossa rakennettiin 1920- ja 1930-luvuilla noin 130 erilaista puulotjaa. Lotjia ei enää veistetä, mutta veistämöalue rakennuksineen – muunmuassa vuonna 1927 valmistunut tiilinen rivetupa, jossa naiset repivät alusten tiivistämiseen tarvittavia riveitä – on yhä jäljellä. Nykyisin telakka-alueella on kaksi toiminnassa olevaa telakkaa, joilla tehdään pääasiassa laivojen korjaus- ja huoltotöitä. Saimaalla liikkuvilla höyryaluksilla on oma tukikohtansa telakka-alueen kaakkoisosassa, Rahalahden puolella.

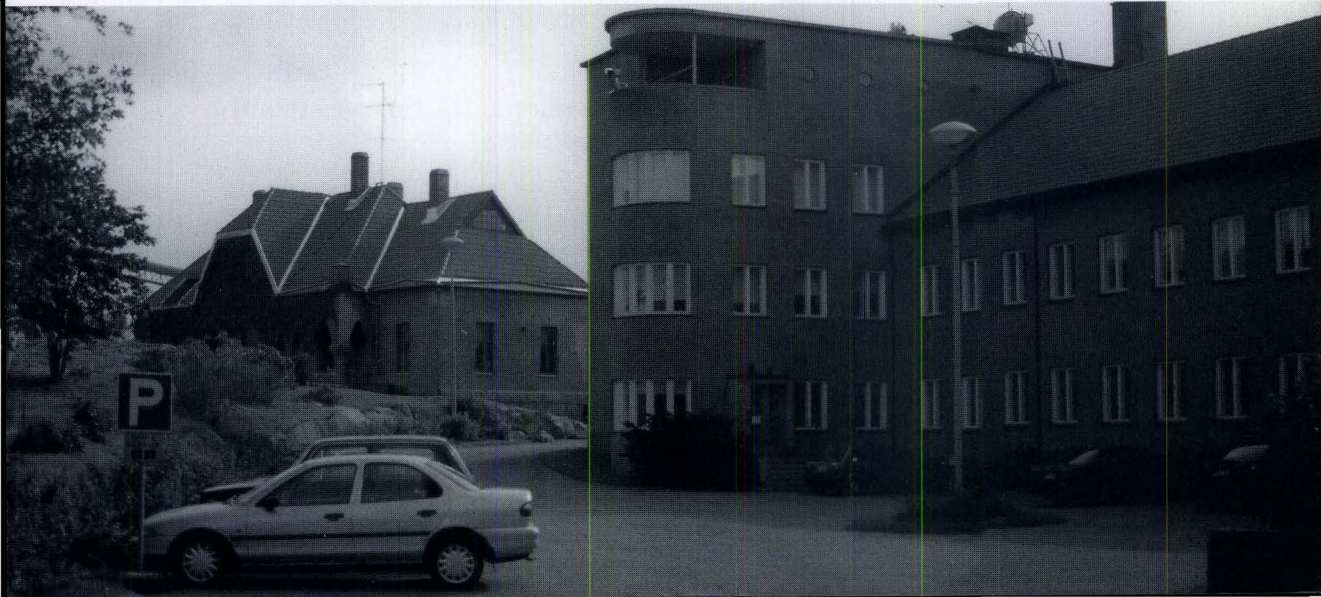
Telakka-alueella on tämän vuosisadan alusta peräisin ainoastaan vuonna 1915 valmistunut entinen voima-asema. Voima-

asema oli tärkeä telakalle paitsi voimantuotantonsa vuoksi myös siksi, että sen höyrykattiloista johdettiin höyryä niisanotuihin pasalootiin, joissa proomujen kylkiin tulevat mäntylankut pehmitettiin taipuisiksi. Mainitsemisen arvoinen on myös suurikokoinen tavaravarasto, jossa on säilytetty alusten irtaimistoa. Esimerkiksi vintillä on kullekin laivalle oma säilytyskomeronsa. Rakennuksessa on toiminut myös suutarinverstaas, jossa on valmistettu esimerkiksi pressuja. Puisen varaston seinät on vuorattu sementtilaatoilla, jotta höyryaluksista mahdollisesti sinkoutuvat kipinät eivät aiheuttaisi palovaaraa. Mielenkiintoa herättävä on myös vuonna 1925 valmistunut ja yhä käytössä oleva kolmikerroksinen venevaja, jonka ylimpiin kerroksiin veneet nostetaan nosturin avulla.

Hiomo, metsäalueita ja kaksi järvimalmiruukkia Pohjois-Karjalasta

Vuonna 1909 W. Gutzeit & Co osti Pankkoski Oy:ltä Lieksasta puurakenteisen hiomon. Syynä tähän oli yhtiössä herännyt kiin-

Tehtaitten vuosikymmenten kuluessa kasvanutta hallintoaluetta. Etualalla arkkitehti Väinö Vähäkallion vuonna 1937 suunnittelema toimistorakennus ja taaempaan arkkitehtien Karl Lindahl ja Valter Thomé vuonna 1903 suunnittelema kansallisromanttinen Jugend-konttori. Kuva: Henrik Wager

nostus oman hiomon hankkimiseen. Kaupaan kuuluneet metsäalueet Pohjois-Karjalassa eivät suinkaan vähentäneet yhtiön kiinnostusta. Hiomo purettiin 1910-luvun alussa ja uusi vähäeleistä tiiliarkkitehtuuria noudattava hiomo sekä kartonkitehdas käynnistyivät vuonna 1912. Tehtaaseen kuuluneet rakennusosat, kuten kuorimo, hiomo, vesi- ja höyryvoimalaitos sekä kartonkikonesali ovat jäljellä, mutta niiden niin käytötarkoitus kuten ulkonäkökin on muuttunut suuresti vuosien kuluessa tapahtuneiden laajennus- ja muutostöiden vuoksi. Mainittakoon, että teollinen toiminta alueella oli alkanut jo 1820-luvulla harkkohytistä.

Myös Ilomantsissa sijaitsevat Käenkosken ja Möhkön järvimalmiruukit kuuluivat inventointia laadittaessa Ensolle. 1849 perustettu Möhkön ruukki oli 1800-luvun lopussa Suomen tärkeimpiä raudan tuottajia. Sen tuotantolaitoksista on jäljellä yhä toimivaa pajaa lukuunottamatta ainoastaan raunioita. Myös vanha ruukinpuoti sekä ruukin vanha päärakennus ovat säilyneet. Päärakennuksessa toimii ruukkimuseo. Ruukin vuonna 1872 rakennetun vesivoimaa

Rutolan uusi ylivientilaitos. Myllylammesta ylösnostetut tukit ohjattiin hammasrattaiden vieressä olevista aukoista uittokouruihin. Kuva: Henrik Wager.

säätävän ja myös liikennettä palvelevan kanavan neljä sulkua on restauroitu vuosina 1989–1994 Museoviraston johdolla. Käenkosken harkkohytti perustettiin puolestaan vuonna 1839. Sen ruukinalueeseen kuuluu viime vuosisadan lopusta oleva ruukinkonttori, tuotantolaitosten raunioita sekä hirsisen voima- tai uittokanavan ja sillan jäänteitä. Ruukit ovat muinaismuistolain suojaamia muinaisjäänöksiksi.

Gutzeitin ja Enson tiet yhtyvät

Ab W. Gutzeit & C:o osti Enson osakeenemmistön vuonna 1911. Enson juuret ulottuvat aina vuoteen 1887, jolloin vapaa-herra Carl August (Adi) Standertskjöld (nuorempi) perusti Viipurin läänin Jääskeen Enson puuhiomon. Hiomo- ja pahvikoneet käynnistyivät tehtaalla kahta vuotta myöhemmin. Luonnonruskeaa käärepaperia ryhdyttiin taas valmistamaan vuonna 1907 Füllnerin toimittamalla yankee-koneella. Enson hiomo oli Pankakosken hankinnan jälkeen yhtiön toinen. Nämä kaksi tehdasta ovat merkityksellisiä yhtiön historiassa muunmuassa siten, että juuri ne muokkasivat Gutzeitista metsäteollisuuden monialayrityksen.

Vuonna 1920 Ensoon valmistui Euroopan suurin sulfiittiselluloosatehdas. Suomen suurin sulfaattiselluloosatehdas puolestaan käynnistyi Ensossa vuonna 1929. Näistä merkittävistä laitoksista jouduttiin kuitenkin luopumaan. Enso jäi talvi- ja jatkosodan räjähöiden jälkeen Neuvostoliitolle ja totelee tänä päivänä Svetogorskin nimeä.

Kaukopäästä Enso-Gutzeitin lippulaiva

Kaukopään vuonna 1935 valmistuneen sulfaattiselluloosatehtaan rakentamiseen vaikuttanutta sysäystä on pidetty vaikeana selvittää yksityiskohtaisesti. Toimitusjohtaja V. A. Kotilaisen pyrkimyksenä oli kuitenkin tehdä Enso-Gutzeit Osakeyhtiöstä enemmän selluloosan valmistukseen keskittyvä yhtiö. Tähän liittyen myös Kotkan tehtailla suoritettiin mittavia selluloosatehtaan uudistus- ja laajennustöitä 1930-luvun

puolivälissä. Työt Kotkassa saatiin päätökseen vuonna 1937. Näiden töiden johdosta yhtiö oli Suomen suurin selluloosan valmistaja 1930-luvulla. Myös esimerkiksi sementti- ja lannoitusaineteollisuus olivat siirtyneet käyttämään nimenomaan sulfaattipaperia pakkausaineena sen lujuuden parantuessa. Sama koski pakkauslaatikoita, joita ryhdyttiin valmistamaan sulfaattipohjaisista kartongeista. Tehtaan sijoittamiseen Kaukopäänlahteen vaikutti muunmuassa sen asema liikenteellisesti hyvänä paikkana. Maa-alueen omisti Tornator Oy, joka puolestaan oli siirtynyt lopullisesti yhtiön hallintaan 1930-luvun alussa.

Tehtaan suunnittelijaksi valittiin arkkitehti Väinö Vähäkallio. Hänen suurelle yleisölle näkyviä töitään ovat muunmuassa 1938–1940 valmistuneet Alkon tuotantolaitokset Helsingin Ruoholahdessa sekä OTK:n varastorakennus vuodelta 1927 Helsingin Sörnäisissä. Suomen suurimpiin kuuluneita rakennustöitä johti diplominsinööri Eero Kalaja. Hän oli vastannut myös vuoden 1929 lopulla valmistuneen Enson uuden sulfaattiselluloosatehtaan rakennustöistä. Kaukopään tehdas valmistui 13 kuukaudessa, mikä oli vastaavan kokoluokan hankkeissa lyhyin aika Euroopassa.

Arkkitehtonisesti tehdas edustaa korkealuokkaista monumentaalista teollisuusarkkitehtuuria. Muun muassa vanhan keittämön itäpäädyn lasiseinäinen porashuone yhdistyy tiilisen kaarisillan välityksellä miksari- ja haihduttamorakennukseen, joka puolestaan on keskeinen osa sellunkeittoprosessia. Keittämön itäpäädyn porashuonetta lukuunottamatta muutoin umpinaista seinää koristaa ajan julkiselle arkkitehtuurille tyyppillinen kello.

Selluloosatehtaan vanhimmasta rakennuskannasta on säilynyt huomattava osa. Vanhinta ja yhtenäisintä rakennuskantaa tehdasalueella edustavat vuonna 1935 valmistuneet selluloosatehdas, miksari- ja haihduttamorakennus, voima-asema sekä kuorimo. Selluloosatehdasta laajennettiin 1950- ja 1960-luvuilla, jolloin pystytettiin myös meesauuni, -siilo ja soodakattilarakennus. Ainoastaan selluloosatehtaan laajennukset ovat alkuperäiskäytössä. Pääosa

muusta vanhasta rakennuskannasta on tyhjillään. Rakennusten pohjoispuolella käynnistyi vuoden 1950 lopussa kartonkitehdas. Kartonkitehdasta on laajennettu vuosien saatossa Saimaan suuntaan täyttömaalle. Sen nykyinen peltipinnotteinen julkisivu antaa keskeisen kuvan tehdasalueesta Saimaalle päin. Vaikutelmaa

Laitaatsillan telakka-alue. Alhaalla hämmöttää Gutzeitin tähti-ikkunoin koristetun tavaravaraston pohjoispääty. Etummaisena oikealla on veneveistämö- ja puusepänrakennus. Siitä seuraava rakennus on levy- ja moottorinkorjauspaja. Kuva: Henrik Wager.

korostaa lisäksi julkisivun heijastuminen Saimaan pinnasta. Tehdasaluetta hallitsevat maamerkin tavoin kaksi 1950-luvun puolivälissä pystytettyä massiivista hakesiiloa, jotka tosin on poistettu käytöstä.

Arkkitehti Vähäkallio toimi myös tehdasalueen eteläpuolella sijaitsevan 1930-luvun puolivälissä valmistuneen Lättälän työväenasuinalueen asemakaavan sekä funktionalististyylisten rapattujen yksi- ja kaksikerroksisten puurakenteisten paritalojen suunnittelijana. Tehdasalueesta koilliseen sijaitsee Vähäkallion 1930-luvun puolivälissä suunnittelema, mutta vasta 1950-luvulla valmistunut ylemmille toimihenkilöille suunniteltu Insinöörinniemen asuinalue. Alueella on neljä kaksikerroksista vaaleaksi rapattua puurakenteista yhden perheen taloa.

Imatralla Vuoksenlaaksoon on keskittynyt myös monia muita Enson hallinnassa olevia alueita ja rakennuksia. Näihin kuuluu esimerkiksi arkkitehtien Axel Gyldénin ja Uno Ulbergin venäläisruhtinas Alexis Obolenskyille suunnittelema kesähuvi Saimaanhovi, joka on muuttunut ulkoasultaan suuresti 1950-luvulla tehtyjen, arkkitehti Aulis Blomstedtin suunnitelmiin pohjautuvien muutostöiden vuoksi. Sisätiloiltaan rakennus on pyritty entistämään. Muita rakennuksia ovat esimerkiksi alun perin kenraali W. Atasheffin kesähuvilana toiminut 1800-luvun lopusta oleva Harakanhovi sekä samanaikainen Immolanhovi, joka siirrettiin nykyiselle paikalleen Immolanjärven rannalle 1890-luvun lopussa.

Möhkön uusi 1870-luvun alussa rakennettu voimakanaava. Edessä hämmöttää sulkuportti ja sen edessä oikealla kiviakseli. Kuva: Henrik Wager

Vuoksen äärellä Imatrankosken eteläpuolella sijaitsee 1930-luvun puoliväliin ajoittuva Outokummun perustama kuparitehdas arkkitehti W.G. Palmqvistin suunnittelemina Kuparin asuinalueineen. Kuparitehdas siirtyi Enso-Gutzeitin kemianteollisuuden käyttöön vuonna 1945, jolloin yhtiö siirsi kemiallisen tuotantonsa Kotkasta Imatralle. Tehdasalueen tiiliset, korkeat ja kapeat rakennukset edustavat kuparin rikastamisen vaatimaa erikoismuotoista, prosessin ohjaamaa teollisuusarkkitehtuuria. Tehdasalueen erottaa asuina-

alueesta porttirakennelman tapaan toimisto- ja sosiaalitalat käsittävien rakennusten sekä paloaseman muodostava kokonaisuus, joka tuo alueelle oman pikantin lisänsä.

Tornator Oy siirtyi Enso-Gutzeit Oy:lle vuonna 1932

Tainionkosken äärellä Imatralla sijaitsee Tornaansaari, jolle Tornator Oy pystytti 1800-luvun lopussa paperi- ja lankarullatehtaan. Niiden länsipuolelle nousi samaisen yhtiön vuonna 1910 perustama sulfiittiselluloosatehdas. Sulfiittiselluloosatehtaasta muistuttavat enää happotornit sekä vanha kalanterisali. Paperi- ja lankarullatehtaan viime vuosisadan lopussa ja tämän vuosisadan alussa rakennetut pääosin uusgoottilaiset tiilirakennukset ovat säilyneet alkuperäisellään ja muodostavat ainutlaatuisen 1800-luvun loppuun palautuvan valtakunnallisesti merkittävän tehdasmiljöön. Tainionkosken tehtaiden laitteisto on tosin purettu suurelta osin. Tornator Oy rakennutti Tainionkoskelle myös Niskalammen työväenasuinalueen, josta Enso on sittemmin luopunut.

Enson hallussa on myös Ruokolahdella sijaitseva rullatehdas. 1870-luvun alussa pystytetty, talonpoikaista suunnittelua edustava hirsirakennus on vanhin Suomen viidestä säilyneestä rullatehtaasta sekä yksi harvoista maassamme säilyneistä puurakenteisista tehdaslaitoksista.

Lahden kaupungin ulkopuolella Henalassa puolestaan sijaitsee Tornator Oy:n rullatehdas, jonka perusti ruukinpatruuna Wolter Ramsay vuonna 1887. Tehtaan keskeisinä rahoittajina toimivat Eugen ja Reguell Wolff. Eugen Wolff hankki määräysvallan Tornator Oy:ssä vuonna 1904 ja vuonna 1918 hän myi yhtiön osake-enemmistön Suomen valtiolle, kunnes se vuonna 1932 siirtyi Enso-Gutzeit Oy:lle. Tehdas paloi vuonna 1917, mutta sen tiilinen runko pystyttiin kuitenkin hyödyntämään jälleenrakennustöissä. Tehtaan blokkaus- ja sorvaussalit sekä vanha konehuone ja lajitteluosasto ovat laitteistoja lukuunottamatta säilyneet alkuperäisellään.

Rullatehtaan viereen pystytettiin vuosina 1945 ja 1948 punatiilinen puusepäntehtas,

jossa valmistettiin muunmuassa Inso-ovia ja Enso-ikkunoita. Puusepäntehtaan ympärille kehittyi oma tehdasmiljöönsä tiilisine varastoineen ja voimalaitoksineen, joka yhdessä rullatehtaan vanhemman rakennuskannan kanssa muodostaa ajallisesti monikerroksisen ja toiminnallisesti monipuolisen tehdasympäristön. Suurelta osin tyhjillään oleva rullatehtaan rakennus tosin on jäänyt lähes tyystin myöhempien laajennusten peittämäksi, mutta puusepäntehtaan rakennukset ovat säilyneet alkuperäisellään. Tehdasalueen läheisyydessä sijaitsee myös vuonna 1888 valmistunut rullatehtaan isännöitsijän asuinrakennus pihapiireineen. Rakennusta on laajennettu 1930-luvun puolivälissä.

Yhtiö kuitulevyn valmistajana

Vuonna 1941 Enso-Gutzeit Oy hankki omistukseensa Korkeakoskella Karhulan läheisyydessä sijaitsevan insuliittitehtaan. Tehdas oli alun perin syntynyt amerikkalaisen kuitulevytuottajan The Insulite Co:n ja A. Ahlström Oy:n yhteishankkeena. Amerikkalainen yhtiö oli valmistanut kuitulevyä Minnesotassa 1920-luvun alusta lähtien ja se harjoitti vientiä Keski-Eurooppaan ja erityisesti Iso-Britanniaan. Kuljetuskustannukset muodostuivat kuitenkin

kin korkeiksi, minkä vuoksi yhtiö päätti perustaa tehtaan Eurooppaan ja sai täällä yhteistyökumppanikseen A. Ahlström Oy:n.

Myöhäiseen klassismiin lukeutuvan tiilisen suorakaiteen muotoisen tehtaan piirustukset laati arkkitehtitoimisto Karl Lindahlin nimiin arkkitehti Gunnar Aspelin vuonna 1930. Tehdasrakennus on jäänyt lähinnä vain tehtaan eteläpäädyssä sijaitsevaa ja yhä käytössä olevaa sähkökeskusta lukuun ottamatta myöhempien laajennusten peittämäksi. Tilanne on samantapainen kuin Pankakoskella ja Lahdessa; tehdasrakennus on jäänyt laajennusten alle, mutta se on olemassa ja havaittavissa. Sekä hiomon koneet että tehdassalissa sijainnut massan kuivausuuni on poistettu. Kuitulevyjen valmistus lopetettiin 1990-luvun alussa ja nykyisin tehtaalla valmistetaan paperisäkkejä, joita siellä on valmistettu jo 1950-luvulta lähtien.

Tehdasalueesta itään sijaitsee Pahvikylänä tunnettu 1930-luvulla rakennettu omakotitaloalue, jonka rakennusten pystyttämisessä käytettiin tehtaan valmistamia kovia kuitulevyjä. Alueen läheisyydessä sijaitsi arkkitehtien Hytönen & Luukkonen suunnittelema tehtaan johtajan asunto, joka oli näytellytalon Suomen messuilla vuonna 1935. Talo paloi marraskuussa 1996.

Summan tehdas tehostamaan yhtiön paperin tuotantoa

Vuonna 1953 Enso-Gutzeit Oy päätti perustaa sanomalehtipaperitehtaan Summaan Vehkalahden pitäjään. Syynä tähän oli muunmuassa se, että yhtiöllä oli sotien jälkeen jäljellä vain heikkotehoinen Tainionkosken paperitehdas Enson jäätyä rajan taakse. Tehdas käynnistyi 1955.

Summan paperitehdas tehdasalueineen perustuu arkkitehti Alvar Aallon suunnitelmiin. Niin itse paperitehdas kuin lukuisat muutkin tehdasalueen Aallon suunnittelemissa rakennuksissa ovat säily-

Kaukopään sulfaattiselluloosatehtaan vuonna 1935 valmistuneen keittämön itäpääty sekä eteläjulkisivua, jota seuraa keittämön 1950-luvulla rakennettu laajennus. Kuva: Henrik Wager.

Ilmakuva entisestä Tornator Oy:n Tainionkosken paperi- ja rullatehtaasta. Paperitehtaan rakennusten vieressä, saaren eteläosassa (vasemmalla) on 1940-luvun lopussa valmistunut Imatran Voiman vesivoimalaitos. Voimalaitoksesta vasempaan puolestaan sijaitsee vuonna 1910 valmistuneen sulfittiselluloosatehtaan entinen kalanterisali. Lankarullatehtaan rakennukset sijaitsevat saaren pohjoisosassa (lähinnä siltaa). Lähde: Kaukopään tehtaat.

neet monilta osin alkuperäisellään. Merkillepantavaa on, että paperikone yksi on säilynyt monilta osiltaan lähes alkuperäisellään samoin kuin vanhemman hiomon vanhat kivihiomakoneet. Paperitehdas suureni uudella hiomolla sekä paperikone kolmen vaatimalla laajennuksella 1970-luvulla. Samalla laajennettiin tehtaan pohjoispuolella sijaitsevaa voimalaitosta.

Aalto suunnitteli myös Puu-Petkeleen asuinalueen tehtaan työntekijöille sekä kolme korkeatasoista arkkitehtuuria edustavaa ylempien toimihenkilöiden asuinrakennusta. Yhtiö on luopunut monista Puu-Petkeleen rakennuksista.

Enso-Gutzeit Oy laajenee — Tervakoski Oy yhtiölle

Vuonna 1986 siirtyi Suomen vanhin toiminnassa oleva paperitehdas Suomen Pankilta Enso-Gutzeit Oy:lle. Stora-Enso on päättänyt myydä Tervakosken tehtaat itäval-

talaiselle Trierenberg Ag:lle. Alun perin loppua raaka-aineena käyttäneen Tervakosken paperitehtaan perusti vuonna 1818 kamarineuvos G.G. Nordenswan Alasjärvestä Kernaalanjärveen laskevan joen kosken partaalle. Paperitehdas käynnistyi vuonna 1823 ja tehtaalle hankittiin ensimmäinen paperikone vuonna 1853. Tervakosken tuotteiksi muodostuivat erikoispaperit, kuten savuke- ja setelipaperit. Ensimmäinen puinen tehdasrakennus paloi vuonna 1863 ja uusi tiilestä pystytetty, Fiskarsin teknillisen johtajan insinööri C.G. Hultin piirustuksiin pohjautuva tehdas valmistui vuoden 1865 aikana. Tehtaaseen hankittiin kaksi Donkinin valmistamaa paperikonetta.

Tehtaalla suoritettiin huomattavia laajennuksia 1930-luvulla, jolloin tehtaalle asennettiin ensimmäiset pesuholanterit hienopaperilaitosten parantamiseksi. Laajennuksia ja uudistuksia jatkettiin 1940- ja 1950-lukujen vaihteessa, jolloin tehtaalle pystytettiin muunmuassa uudet valkaisu- ja vedenkäsit-

telyrakennukset. 1950-luvun alussa tehdasta laajennettiin muunmuassa uusilla paperikonesaleilla. Nykyisin Tervakosken tehtailla on viisi erikoispapereita valmistavaa paperikonetta. Tervakoskella valmistetaan yhä paperia käsin 1870-luvulta peräisin olevassa oktagoninmuotoisessa Hultin suunnittelemassa rakennuksessa, jossa on toiminut tehtaan paloasema sekä vedenpuhdistamo. Vesi puhdistettiin hiekan avulla.

Tehdasaluetta hallitsee vuosikymmenten kuluessa laajennettu ja muuttunut paperitehdas. Tehtaan 1800-luvulla rakennettuja osia ei ole näkyvissä kuin fragmentinomaisesti vanhoissa paperikonesaleissa, jotka ovat jääneet nykyisen tehtaan kellarikerrokseksi uusien laajennusten noustessa niiden päälle sekä sivuille. Tehdaskompleksin lisäksi aluetta hallitsee maamerkin tavoin arkkitehti K.J. Ahlskogin 1920-luvun alussa suunnittelema punatiilinen lumppullinna, jossa on jäljellä kaksi vaaka-akselissa pyörivää lumpunkeittokattilaa 1930-luvun alusta. Lumppullinnasta massa siirrettiin kuljettimella sitä vastapäätä sijaitsevaan holanterirakennukseen, jonka vanhimmat osat ovat viime vuosisadalta. Holanterirakennuksessa on jäljellä viisi Tampellan vuonna 1938 valmistamaa pesuholantaria, jotka liittyvät keskeisesti tehtaan tekniseen kehitykseen 1930-luvulla.

Tehdasalueen eteläpuolelle sijoittuu pääosin vuosisadan alussa pystytetyistä rakennuksista koostuva asuinalue ja länsipuolelle vuodelta 1802 oleva Tervakosken kartano puistoineen. Tehdasalueen halki kulkeva joki virtaa tehtaiden laajennusten vuoksi tehdasrakennusten alitse.

A. Ahlström Oy:n Varkauden tehtaet Ensolle

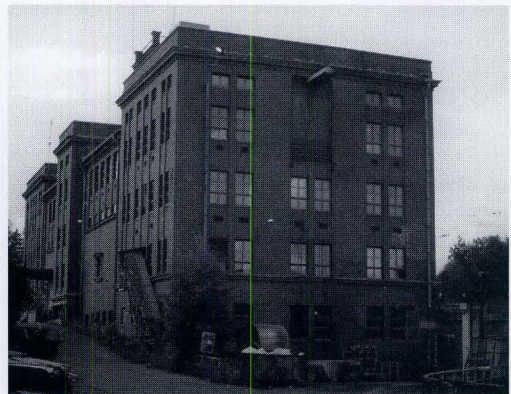
Yhtiö osti Varkauden tehtaet A. Ahlström Oy:ltä vuonna 1986. Kookas tehdasalue on Varkauden kaupunkikuvaan keskeisesti kuuluva elementti. Keskityn tässä käsittelemään Walter Ahlströmin 1910-luvun alussa kaivattaman – Ahlströminkadun halkaisevan – voimakanan ympärille muotoutunutta tehdasmiljöötä, joka alkuperäisen kaltaisena säilyneenä muodostaa monikerroksisen kokonaisuuden massan

valmistuksen kehityksestä vuosikymmenten ajalta. Alue kuuluu erottamattomasti Varkauden kaupunkikuvaan.

Kyseinen tehdasympäristö koostuu Valter ja Ivar Thomén vuosina 1916–1918 suunnittelema sulfiittiselluloosatehtaan keittämöstä ja kuorimosta sekä voimakanan ylitse sijoittuvasta vuosina 1914–1916 valmistuneesta puuhiomosta kahdeksan kerrosta korkeine vesitorneineen. Puuhiomon koillispuolelle valmistui vuonna 1921 arkkitehti Karl Lindahlin suunnittelema paperitehdas, jonne sijoitettiin kaksi J.M. Voithin toimittamaa paperikonetta. Tehdasta on sittemmin laajennettu arkkitehti Keijo Strömin piirustusten mukaan 1950- ja 1960-lukujen vaihteessa kolmannen paperikoneen vaatimilla laajennuksilla.

Hiomon ja kuorimom välissä kohoaa kellotorni, joka kuuluu 1910-luvun alussa valmistuneeseen vanhaan voimakeskukseen. Kellotorni tosin ajoittuu 1920-luvun puoliväliin, jolloin voimakeskusta laajennettiin Lindahlin suunnitelmien mukaan. Sulfiittiselluloosatehdas muutettiin sulfaattiselluloosatehtaaksi 1970- ja 1980-lukujen vaihteissa. Vanhaan tehdasmiljööseen liittyvät keskeisesti tehdasympäristöissä yhä harvaremmiksi käyvät sulfiittiselluloosan valmistukseen oleellisesti liittyneet neljä happotornia, joista vanhimmat ovat Lindahlin suunnittelemat ja peräisin 1920- ja 1930-luvuilta. Tornihuoneen sekä viimeisen

Tervakosken tehtaiden tehdasaluetta maamerkin tavoin hallitseva arkkitehti K.J. Ahlsogin 1920-luvun alussa suunnittelema lumppullinna. Kuva: Henrik Wager.

tornin suunnittelusta vastasi 1950-luvun lopussa arkkitehtitoimisto K. Ström & O. Tuomisto. Rakennukset ja happotornit sijoittuvat Ahlströminkadun varteen. Sekä paperitehdas että hiomo ovat yhä alkuperäiskäytössä.

Uusinta teollisuusarkkitehtuuria edustaa arkkitehtitoimisto Kristian Gullichsen, Erkki Kairamo & Timo Vormalan suunnittelema 1970-luvun lopussa valmistunut paperitehdas, joka on uusimman teollisuusarkkitehtuurimme tunnetuimpia töitä ja Varkauden kaupunkikuvaan keskeisesti kuuluva maamerkki. Paperitehtaaseen liittyy Sanomaosakeyhtiön painotalo, jonne sanomalehtipaperi voidaan siirtää suoraan tehtaalta.

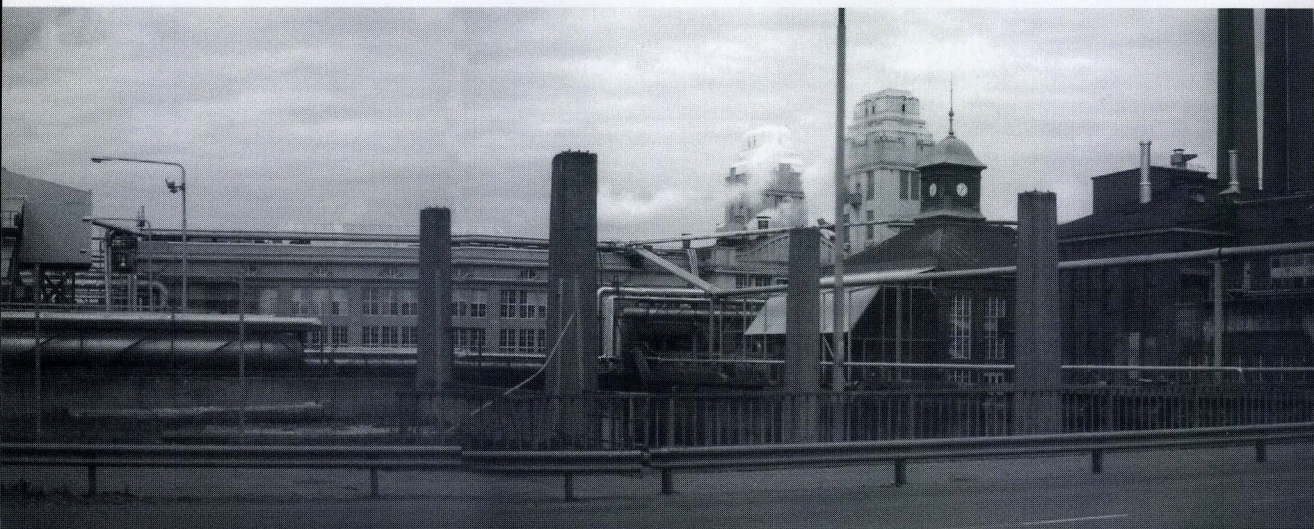
Tehtasalueen koillispuolella sijaitsee valtakunnallisesti merkittävä Kommilan työväenasuinalue ja tehtailta vajaan kilometrin päässä ylempien toimihenkilöiden asuinalue Kosulanniemi, jonka suunnittelussa on käytetty hyväksi puutarhakaupunkiaatteen periaatteita. Kommila perustuu Valter ja Ivar Thomén 1910-luvulla laatimaan asemakaavaan, ja useat alueen rakennuksista on pystytetty Thomén-veljesten laatimien tyyppi- ja tyypipiirustusten mukaan 1910- ja 1920-luvuilla. Alue on säilynyt ilmeisen alkuperäisenä tehdashierarkiaa kuvaavana kokonaisuutena, mikä helpottaa muunmuassa teollisuusyhdyksun-

nan asuinaluejärjestelyjen hahmottamista tämän vuosisadan ensimmäisenä ja toisena vuosikymmenenä. Kosulanniemeä rakennettiin 1910-luvun alun ja 1920-luvun puolivälin välisenä aikana. Alueella on neljä suurikokoista huvilaa, jotka on sijoitettu väljästi puutarhamaisille suurille tonteille mutkittelevien teiden varsille tai niiden päihin. Rakennusten suunnittelijoina ovat toimineet muidenmuassa arkkitehdit Valter ja Ivar Thomé sekä Karl Lindahl. Osaa rakennuksista on lisäksi muutettu muunmuassa arkkitehtien Alvar Aalto sekä Gunnar Aspelin suunnitelmien pohjalta. Lindahl on suunnitellut myös Kosulanniemen asukkaiden käyttöön tarkoitettun punatiilisen 1920-luvun puolivälissä pystytetyn saunarakennuksen Niskaselän äärelle.

Anjalankosken tehtaat

Anjalankosken tehtaat siirtyivät Enso-Gutzeit Oy:n omistukseen vuonna 1993 Tampella Forest Oy:ltä. Ne koostuvat Inkeröisten kartonkitehtaasta sekä Anjalan paperitehtaasta. Tehtaat sekä niihin kuuluva tehdaskylä ovat olennainen osa Kymijoen laajaa kulttuurimaisemaa, jota osaltaan on muokannut Kymijoen lukuisten koskien varrelle syntynyt teollisuus vesimyllyistä ja -sahoista nykypäivän teollisuuteen asti.

Varkauden tehtaiden vanhat tehdasrakennukset ovat Varkauden kaupunkikuvaan keskeisesti kuuluvia elementtejä. Edessä arkkitehtien Valter ja Ivar Thomén suunnittelema puuhiomo, joka valmistui 1910-luvun puolivälissä. Yhä käytössä olevaa hiomoa karakterisoivat kahdeksan kerrosta korkeat vesitornit. Hiomon edessä on kellotornilla varustettu vanha voima-asema. Äärimmäisenä oikealla sijaitsee Thomén-veljesten suunnittelema vanha kuorimo- ja happohuonerakennus. Kuva: Henrik Wager.

Inkeröiden tehdashistoria alkaa vuodesta 1872, jolloin ensimmäinen puuhiomo perustettiin Ankkapurhan kosken äärelle. Perustajina toimivat kollegioasessori Th. Hellström ja kenraaliluutnantti Carl August Standertskjöld (vanhempi). Tehtaaseen hankittiin jo ensi vuosina kaksi paperikonetta. Tehdas tuhoutui kuitenkin koneineen tulipalossa 1880-luvun alussa, ja uusi tehdas, jossa valmistettiin puumassaa sekä puu- ja lumpupahvia, pystytettiin puusta. Uutta tiilistä hiomoa/tehdasta ryhdyttiin rakentamaan vuonna 1887 ja sitä laajennettiin 1890-luvun lopussa, jolloin sinne hankittiin Warmbrunn & Füllnerin valmistama Suomen ensimmäinen kartonkikone. Standertskjöldit myivät hiomon Tampellalle vuonna 1887, minkä jälkeen Adi Standertskjöld perusti edellämainitun Enson hiomon. Kartonkikone on kunnostettu osana Anjalankosken tehdasmuseohanketta.

1920-luvun alkuun mennessä hiomon toiminnot oli keskitetty viiteen hiomo-osastoon, minkä vuoksi osastot päätettiin purkaa ja rakentaa yhdestä tiilisestä rakennuksesta koostuva hiomo. Uuden hiomon suunnitteli insinööri August Sandsund. Hiomon kaakkoispuolelle pystytettiin vuonna 1922 arkkitehti Ole Gripenberg ja Sigurd Frosterus suunnittelema komeaa voimalaitosarkkitehtuuria edustava vesivoimalaitos.

Kartonkitechdasta laajennettiin 1940-luvun puolivälissä arkkitehti Alvar Aallon suunnittelemana, hillittyä tiiliarkkitehtuuria noudattavalla laboratorio- ja toimistosiivellä. Ankkapurhan kosken äärellä sijaitseva kartonkitehdas 1800-luvun lopulta, siihen nivoutuva hiomo ja vesivoimalaitos sekä 1920-luvulla pystytetty Ankkapurhan kosken valjastava patolaitos muodostavat keskeisen osan Inkeröiden kulttuurimaisemasta, jonka monikerroksisuutta lisää kosken länsirannalla sijaitseva Anjalan kartanon 1790-luvulta peräisin oleva puinen päärakennus puistoineen.

Tehdaskrakennukset ovat vesivoimalaa ja patolaitosta lukuunottamatta uusiokäytössä. Rakennukset nivoo yhtenäiseksi teollisuusmiljööksi Gripenbergin ja Frosteruksen 1920-luvun alussa suunnittelema Patotie, jonka valaistuksesta huolehtivat tiiliset ja metalliset lyhtypylväät. Tehdasmiljö on

keskeinen muistomerkki 1800-luvun lopun sekä 1920-luvun paperiteollisuus- ja vesivoimarakentamisesta.

Muunmuassa sanomalehtipaperin kuluksen voimakas lisääntyminen maailmalla sekä rahamarkkinatilanteen muotoutuminen investoinneille suotuisaksi 1930-luvun puolivälissä herättivät Tampella Oy:ssä kiinnostuksen paperitehtaan perustamisesta. Päätös tehtaan rakentamisesta tehtiin joulukuussa 1936 ja tehtaan suunnittelijaksi valittiin arkkitehti Alvar Aalto. Rakennustyöt eivät kestäneet vuottakaan, ja tehdas käynnistettiin maaliskuussa 1938. Anjalan paperitehdas sijoitettiin Kymijoen etelärannalle, noin kilometrin päähän pohjoiseen kartonkitehtaalta. Nimestään huolimatta tehdas sijaitsee Inkeröiden taajamassa Anjalankoskella.

Yhtenäinen 1930- ja 50-luvun tehdasmiljö käsittää tehtaan 1930-luvun lopussa pystytetyn ja 1950-luvulla laajennetun hiomon, 1930-luvulla pystytetyn kuorimon sekä 1950-luvulla rakennetun vesiaseman ja katkaisulaitoksen. Rakennukset muodostavat yhtenäisen ja tiiviin ryhmän Suomen puunjalostusteollisuudelle tärkeän Kymijoen varrella. Rakennuksista ainoastaan vesiasema on alkuperäiskäytössä. Osa rakennuksista, muunmuassa ilmeikästä teollisuusarkkitehtuuria edustava katkaisulaitos murrettuine räystäslinjoineen sekä poimuilevine kattoineen on säilynyt alkuperäisellään, ja osa, kuten vesiasema, jonka julkisivua alkuperäispiirustuksissa jäsentävät nauhaikkunat, on kokenut melko suuriakin muutoksia. Katkaisulaitosta ei tämän hetkisen tiedon nojalla voi täysin varmasti määrittellä Aallon suunnittelemaksi.

Anjalan paperitehtaan ja Inkeröiden kartonkitehtaan väliselle alueelle sijoittuu tehdaskylä, joka koostuu niin julkisista kuin asuinrakennuksistaakin. Niihin kuuluvat muunmuassa tehtaan kerho ja seurakunnalle kuuluva kirkko. Kerho on arkkitehti Gunnar Aspin 1890-luvulla suunnittelema entinen koulu. Edistyskellistä rakennustekniikkaa edustavan arkkitehti Birger Federleyn suunnitteleman kansallisromanttis-tyylisen kirkon holvit on valettu teräsbetonista. Tehtaan vuonna 1879 valmistuneella konttorirakennuksella on ollut

sama tehtävä alusta alkaen. Kuriositeettina voi mainita, että sen ovien räystääskatokset ovat Aallon suunnittelemat. Aalto laati muutospirustukset myös Federleyn 1910-luvun alussa suunnittelemaan huvilaan. Muunmuassa tehtaan isännöitsijän asuntona toiminut rakennus muuttui tämän johdosta täysin.

Alvar Aalto suunnitteli 1930-luvun lopussa myös Tervalinjan rakennusryhmän, joka koostuu neljästä paneloidusta kahden perheen talosta. Lisäksi hän suunnitteli edellisten kanssa samanikäiset kolme valkoiseksi rapattua yhden perheen taloa ylemmille toimihenkilöille ja viisi kahden perheen taloa mestareille sekä 1950-luvulla kolme väljästi ryhmiteltyä Arava-lainoitettua kerrostaloa. Rakennushistoriallisesti arvokkaista asuin- ja julkisrakennuksista koostuva alue muodostaa merkittävän rakennetun ympäristön. Aluekokonaisuus on puhtaasti teollisuuden käyttöön vuosikymmenten kuluessa syntynyt yhtenäinen ja monikerroksinen, sosiaaliseen hierarkiaan pohjautuva yhdyskunta.

Oulun ja Veitsiluodon tehtaat

Oulu Oy perustettiin vuonna 1935 valtiojohtoisen Veitsiluoto Oy:n ja Kajaanin Puutavara Oy:n yhteishankkeena. Myös Suomen Pankilla oli pieni osakeomistus. Sulfaattiseluloosaa valmistaneen tehtaan paikaksi vuokrattiin Oulun kaupungilta nykyinen Nuottasaaren alue, jonne kaupunki sitoutui

Kommilan työväenasuinalueita Satakunnankadun puolelta.
Kuva: Henrik Wager

vetämään rautatien. Tehtaiden suunnittelijana toimi arkkitehti Eero Pitkänen ja rakennustöiden johtajaksi tuli Kaukopään rakennushankkeen johtaja Eero Kalaja. Oulu Oy:stä tuli sittemmin Veitsiluodon tytäryhtiö. Veitsiluoto Oy siirtyi Enson omistukseen vuonna 1996.

Suurin osa tehdasalueen 1930-luvun puolivälin ja lopun aikana pystytetyistä rakennuksista on yhä jäljellä. Näistä keskeisimmät ovat vanha keittämö, vanha voimalaitos sekä kuivauskonesali ja selluloosavarasto. Kolmen viimeksi mainitun rakennuksen välissä kulkee edelleen tavaraliikenteelle tärkeä junaraide. Keitto-osastossa yhä sijaitsevat vanhat eräkattilat sekä massakyydit ovat uusiokäytössä. Vanha keittämö on tosin jäänyt 1950-, 1960- ja 1970-luvuilla tapahtuneiden laajennusten peittämäksi, länsijulkisivua lukuunottamatta. Myös kuivauskonesalia sekä selluloosavarastoa on laajennettu. Niiden julkisivut ovat kuitenkin säilyneet kutakuinkin eheinä. Voimalaitosta on laajennettu 1950-, 1960- ja 1980-luvuilla, kuitenkin siten, että kukin osa on selkeästi erotettavissa toisistaan. Muunmuassa vanha turbiinisali mitaritauluineen on alkuperäisellään. Salissa on myös jäljellä kolme kappaletta Ängturbin/Stal 3-fas generator -merkkistä turbiinia. Myös voimalaitoksen neljä Babcock & Wilcoxin valmistamaa soodakattilaa ovat jäljellä. Vanhat teollisuusrakennukset ja niiden lähes autenttina säilyneet julkisivut muodostavat selkeän 1930-luvun puolivälin tehdasmiljöön.

Tehdasaluetta rajaavina elementteinä toimivat kaksi pohjakaavaltaan L-kirjaimen muotoista kaksikerroksista rakennusta, joiden julkisivumateriaalina on poltettu tiili. Muunmuassa toimisto-, ruokala- sekä laboratoriotilat käsittäneet 1930-luvun puolivälissä pystytetyt rakennukset muodostavat porttikokonaisuuden vanhemmalle tehdasalueelle. Toiseen rakennuksista oli lisäksi sijoitettu portinvartijan asunto. Rakennusten vehreä pihapiiri suihkulähteineen ja laatoitettuine kulkuteineen muodosti viihtyisän keitaan tiilisten tuotantolaitosten välittömässä läheisyydessä.

Kemin ulkopuolella sijaitsevalla Veitsiluodolla teollinen toiminta alkoi vuonna 1921,

kun Suomen valtio perusti sinne sahan. Metsähallitus perusti vuonna 1928 toisaalta sahajätteen sekä toisaalta Pohjois-Suomen mittavien raakapuuvaretojen hyödyntämistä varten sulfiittiselluloosatehtaan. Tehdas käynnistyi vuonna 1930. Mäntypuuvaltaisuuden vuoksi sulfaattiselluloosatehtaan perustaminen olisi ollut tarkoituksenmukaisempaa, mutta sulfaatin keittämässä välttämättömän suolattoman veden puutteessa päädyttiin sulfiittiselluloosatehtaaseen.

Vuonna 1940 Veitsiluodolle perustettiin puutalotehtaan kokoonpano-osasto. Veitsiluodolle perustettu paperitehdas puolestaan käynnistyi 1950-luvun puolivälissä. 1960-luvun alussa käynnistyivät hiomo ja toinen paperikone. Paperikoneet toimittivat Beloit ja Valmet. Sulfiittiselluloosan valmistus lopetettiin 1970-luvun alussa, kun Veitsiluodolla käynnistettiin uusi sulfaattiselluloosatehdas. Sahan ja tehtaan ympärille muodostui 1920- ja 1930-luvuilla työväenasuinalue, jonka rakennukset on muutamaa poikkeusta lukuunottamatta purettu.

Suurin osa sulfiittiselluloosatehtaan 1930-luvun alusta peräisin olevasta rakennuskannasta on säilynyt. Vanha selluloosatehdas on tosin jäänyt puristuksiin 1950- ja 1960-lukujen vaihteessa pystytettyjen valkaisu- ja pesuosastojen väliin. Tästä huolimatta sen klassistiset julkisivut idässä ja lännessä työntyvät selkeästi esiin näiden myöhempien, pelkistettyä teollisuusrakentamista edustavien tuotantolaitosten puristuksesta. Käytöstä poistetut rakennukset ovat alkuperäisellään. Tosin niiden laitteistot samoin kuin happotornit on purettu.

Voima-aseman vanhin osa puolestaan on mitä suurimmalla todennäköisyydellä vuonna 1922 käynnistyneen sahan voimantuotantoyksikkö. Voima-asemaa laajennettiin sulfiittiselluloosatehtaan rakennustöiden yhteydessä 1920-luvun lopussa. Aseman turbiinisalissa on jäljellä Ab de Lavalsin vuonna 1929 valmistama höyryturbiini sekä kaksi höyrykattilaa, jotka ilmeisesti ovat samanikäiset höyryturbiinin kanssa. Myös laajennusten yhteydessä pystytetty savupiippu sekä hakesiilo ovat säilyneet. Aseman 1920-luvun alussa pystytetty savupiippu on

purettu. Viimeiset laajennukset ovat 1970-luvulta. Osa voima-asemakompleksista toimii varavoimalana. Veitsiluodon kaarikatoinen edelleen käytössä oleva saharakennus on vuodelta 1949. Tehtaan entinen konttori sekä kaksi johtajien ja toimihenkilöiden asuinrakennusta muodostavat yhtenäisen ja vehmaan kokonaisuuden tehdasalueen

Inkeröisten kartonkitehdas 1800-luvun lopulta Ankkapurhan kosken äärellä. Tehtaan oikeanpuoleisin osa on arkkitehti Alvar Aallon vuonna 1946 suunnittelema laboratoriosiipi. Kuva: Henrik Wager.

etelälaidalla. Funktionalististyylliset rakennukset pystytettiin 1920- ja 1930-luvuilla. Johtajien asuntojen suunnittelijana toimi arkkitehti K. Borg, joka myös suunnitteli asuntoja tehtaan muille työntekijöille. Vanha työväenasuinalue sijoittui näiden rakennusten etelä- ja itäpuolelle.

Teollisuusrakennusten kulttuurihistoriallinen arvo

Monet maamme paikkakunnista ovat syntyneet nimenomaan teollisuuden vaikutuksesta ja sen ympärille. Tätä kautta teollisuus on omalta osaltaan vaikuttanut Suomen kaupungistumiseen ja modernisoitumiseen. Teollisuuden myötä ovat monen paikkakunnan rakennuskanta ja tätä kautta asuinolosuhteet kohentuneet, kaavoitusta on harastettu, infrastruktuuri on parantunut ja koulu- ja terveydenhuoltolaitokset ovat kehittyneet.

Teollisuusrakennusten läsnäolo kulttuurimaisemassamme saatetaan kuitenkin toisinaan kokea epämiellyttäväksi. Ei ole lainkaan harvinaista, että varsinkin tehdasalueet koetaan esteettisesti luotaan-työntävinä, meluisina, likaisina ja erityisesti selluloosatehtaiden kohdalla lisäksi pahanhajuisina. Tehdasalueet ovat monelle myös suljettuja ja vieraita paikkoja.

Etenkin suurten tuotantolaitosten tehdasalueet rakennuksineen sekä niihin usein liittyvät asuinalueet muodostavat näkyvän osan rakennetusta kulttuuriympäristöstämme. Se, millä tavoin alueet koetaan kulttuuriympäristöinä vaihtelee tarkastelijasta riippuen. Olisi melko luonnontonta, jos ne tai teollisuuden muu rakentaminen häviäisivät rakennetusta ympäristöstä, jonka yhtenä mausteena on juuri monimuotoisuus.

Tehtaat muistuttavat olemassaolollaan myös elintason noususta, josta ihmiset erityisesti maaseudulla pääsivät osalliseksi teollisen toiminnan alkaessa paikkakunnalla. Teollisuuden tuomasta vauraudesta viestivät monilla maamme teollisuuspaikkakunnilla myös sairaalat, koulurakennukset, kirkot sekä komeat kaupungintalot. Teollisuus on vaikuttanut myös useasti joko suoraan tai epäsuorasti ponnisteluihin infrastruktuurin kehittämiseen.

Vanhat hyvin säilyneet tehdasalueet muodostavat toisaalta myös erittäin korkealuokkaisia rakennettuja ympäristöjä, joiden säilymistä ja kehittämistä soisi kaikin puolin vaalittavan ja edistettävän. Tällaisesta alueesta tarjoaa ainutlaatuisen esimerkin Tornaansaaren pääosin uusgoottilaisista tiilirakennuksista koostuva, yhtenäinen ja poikkeuksellisen hyvin säilynyt, yli satavuotias tehdasmiljö.

Tornaansaaren ympäristö ei puhuttele vain pittoreskiydellään, vaan sen kautta on mahdollista saada kuva vuosisadan vaihteen paperin- ja massanvalmistusprosessin vaiheista sekä siitä, minkälaisissa tiloissa niitä valmistettiin. Tähän antavat oivat välineet niin rakennusten suunnittelu kuin sijoittelukin. Vastaavaan hahmotteluun ei Unescon maailmanperintökohteeksi hyväksytyn Verlan hiomon ja kartonkitehtaan lisäksi ole muualla Suomessa mahdol-

lisuutta. Tällä hetkellä rakennusten tyhjillään olo on suuri ongelma. Niiden uusiokäyttöä olisikin syytä pohtia esimerkiksi koulutus- ja toimistotiloina. Ruotsissa on harrastettu tämäntapaista työtä hyvin tuloksin.

Artikkeli pohjautuu kirjoittajan vuonna 1996 tekemään Enson Oyj:n rakennuskannan inventointiin. Työ oli osa yhtiön arvokkaan rakennusperinnön hoitoon tähtäävää Enson Oyj:n ja Museoviraston yhteistyöhanketta. Inventoinnin pohjalta laadittiin yhtiön kulttuuri- ja rakennushistoriallisesti arvokkaan rakennuskannan hoitoon tähtäävä toimenpideohjelma. Viime vuoden loppupuolella solmittiin lisäksi sopimus yhtiön arvokkaan rakennusperinnön hoidosta. Kirjoittaja valmistelee Kymen Osakeyhtiön ympärille muodostunutta paperiteollisuusmiljöötä käsittelevää lisensiaattityötä Helsingin yliopiston taiteiden tutkimuksen laitokselle.

PAINAMATTOMAT LÄHTEET:

- LEHONKOSKI, Pekka, 1986. Tainionkosken vanha tehdasalue. Rakennushistoriallinen selvitys, Helsinki.
 MATTIKAINEN, Tiina, 1991. Laitaatsillan alueen rakennusten inventointi. Inventointiraportti, Savonlinnan maakuntamuseo, Savonlinna.
 SAVOLAINEN, Mervi, 1993. Tehtaan huoneista omaan kotiin. Teollisuuden asuntoarkkitehtuuria Varkaudessa 1910- ja 1940-luvuilla. Diplomityö, Helsingin teknillinen korkeakoulu, Arkkitehtiosasto, Helsinki.
 SUOMEN METALLIRUUKKI-INVENTOINTI, 1996. Museoviraston rakennushistorian osasto (käsikirjoitus), Helsinki.
 VELTHEIM, Antti, 1980. Varkauden kaupunki. Kulttuurihistoriallisesti merkittävien rakennusten ja alueiden inventointi, Varkaus.
 WAGER, Henrik. Enso Oy:n rakennuskannan inventointi. Inventointiraportti 28.2.1997.

KIRJALLISUUS:

- AHVENAINEN, Jorma, 1992. Enso-Gutzeit Oy 1872–1992 (I–II), Jyväskylä.
 ALANKO, Marja & MAKINEN, Seppo, 1980. Vanhan teollisuusympäristön maankäyttö- ja rakentamistutkimus. Tampereen teknillinen korkeakoulu, Arkkitehtuurin osasto, Raportti 71, Tampere.
 ANNALA, Viljo, 1950. Tervakosken paperitehtaan historia, Helsinki.
 HAUTALA, Kustaa, 1982. Oulun kaupungin historia V. 1918–1945, Oulu.
 HEDMAN, Ossi, 1969. Kemin historia I osa, Tampere.
 HEITTO, Kalevi, 1990. Imatran seudun hoveja ja kartanoita. Kanta-Imatra seuran julkaisu 5, Imatra.
 HOVING, Viktor, 1961. Enso-Gutzeit Osakeyhtiö 1872–1958 (I–II), Helsinki.
 JÄRVINEN, Seppo, 1991. Harkkaraudasta kartonkiin. Pankkakosken tehtaat 1909–1939. Enso-Gutzeit Oy Historia- ja perinnejulkaisuja 7, Imatra.
 KANTONEN, Timo, 1996. Satakunta sahaa Suomessa. Kulttuuri-historiallisesti merkittäviä Saharakennuksia ja -ympäristöjä. Museoviraston rakennushistorian osasto julkaisuja 18, Helsinki.
 KNAPAS, Marja-Terttu, 1984. Kymenlaakson kulttuurihistorialliset kohteet. Kymenlaakson seutukaavaliiton julkaisuja A 20, Kotka.
 KOIKKALAINEN, Juha, 1993. Laivanpäälliköitä, lastuomiehiä ja ukkoherroja. Enso-Gutzeit Oy Historia- ja perinnejulkaisuja 11, Imatra.
 LEHONKOSKI, Pekka, 1991. Osakeyhtiö Tornatorin Lahden rullatehdas vuosina 1887–1952. Enso-Gutzeit Oy Historia- ja perinnejulkaisuja 8, Imatra.
 LEHONKOSKI, Pekka, 1987. Tukkimetsiä ja höyrylaitvoja. Vuosisata Enso-Gutzeit Oy:n puunhankintaa ja kuljetusta Saimaalla, Imatra.

OJONEN, Lasse, 1994. Imatran rakennetun ympäristön kohteet. Imatran kaupungin museon julkaisuja 1, Lappeenranta.

PURO, Pentti, 1971. Veitsiluodasta valtavyille. Veitsiluoto Osakeyhtiö yrityksenä vuosina 1921–1971, Kemi.

RAKENNETTU KULTTUURIYMPÄRISTÖ. Valtakunnallisesti merkittävät kulttuurihistorialliset ympäristöt, Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 16, Helsinki 1993.

RINTAMÄKI, Tuomo, 1989. Teknologinen muutos Suomen selluloosateollisuudessa vuosina 1920–1938. Esimerkkinä Enso-Gutzeit Oy, Enso-Gutzeit Oy Historia- ja

perinnejulkaisuja 1, Imatra.

SCHYBERGSON, Per, 1992. Työt ja päivät, Ahlströmin historia 1851–1981, Vammala.

SOIKKANEN, Hannu, 1962. Varkauden historia, Varkaus.

SUOMEN TEOLLISUUDEN ARKKITEHTUURIA, Suomen arkkitehtiiliitto, Helsinki 1952.

TAMPELLAN INKEROISTEN TEHTAAT 1872–1972, Myllykoski 1972.

VAALAMA, Erkki, 1985. Kaukopään tehtaat 1935–1985, Imatra.

VAALAMA, Erkki, 1987. Pankakosken kartonkitehdas 1912–1987, Imatra.

SOPIMUKSEN JA FUUSION JÄLKEEN

Helinä Koskinen

Enson rakennuskannan inventoinnin valmistuttua Museovirastossa määriteltiin kulttuurihistoriallisesti merkittävimmät kohteet ja laadittiin niitä koskeva suojelu- ja toimenpideohjelma. Museoviraston pääjohtaja Henrik Lilius ja Enso Oyj:n varatoimitusjohtaja Juhani Pohjolainen allekirjoittivat yhteistyötä koskevan sopimuksen 29.6.1998. Osapuolet sopivat siinä menettelytavoista yhtiön kulttuurihistoriallisen rakennusperinnön hoidossa ja suojelussa.

Sopimus sisältää yhtiön rakennuskannan kulttuurihistoriallisen arvon määrittelyn ja yhtiön toivomuksesta tehdyn arvo- luokittelun. Vaalittavaa rakennusperintöä ovat muunmuassa Varkauden paperitehtaan vanhimmat osat, Summan tehtaat asuinalueineen Vehkalahdella sekä Anjalankosken Inkeröisten kartonkitehtaan vanhimmat tuotantorakennukset ja tehdasyhdyskunta.

Yhteistyötä edellytetään erityisesti alueiden ja rakennusten käytön muuttuessa sekä rakennusten korjaus- ja muutostilanteissa. Tavoitteena on edeltäkäs in estää hallitsemattomien ristiriitatilanteiden syntyminen. Imatran Kaukopään tehtaat ja Tainionkosken entinen paperi- ja lankarullatehdas jätettiin sopimuksen ulkopuolelle, ja niiden osalta ratkaisut käsitellään erillisinä kysymyksinä.

Enso Oyj ja ruotsalainen Stora ilmoittivat aikeistaan fuusioitua kesäkuussa 1998, ja hanke sai lopullisen hyväksymisen tämän vuoden alussa. Stora Enso on ilmoittanut halunsa keskittyä yhä enemmän ydinosaamiseensa. Yhtiö on myynyt osan historiallisesta arvokkaista kokonaisuuksista uusille omistajille. Möhkön ruukin alue myytiin Ilomantsin kunnalle ja alueesta vastaamaan perustettiin aivan viime vuoden lopulla museosäätiö, jolla on vastuullaan myös kunnan muita museokohteita. Helmikuussa 1999 vahvistui Tervakosken hienopaperitehtaan myynti itävaltalaiselle Trierenberg AG:lle.

Enso Oyj:n inventointi oli ensimmäinen yhden metsäteollisuusyhtiön rakennusperintöä koskeva kartoitussuunnitelma maassamme. Tämän vuoden tammikuussa käynnistyi vastaavanlainen hanke yhteistyössä Metsäliitto-yhtymän kanssa. Myös sopimusmenettely on uutta käytäntöä, jonka toivotaan vakiintuvan Museoviraston ja teollisuusyritysten yhteistyömuodoksi.